

УДК 94(477.83/.86)''193/194'':929
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2022.02.365>

ГОЛОС І МОВЧАННЯ: УСНОІСТОРИЧНІ НАРАТИВИ ПРО ДИТЯЧІ ДОСВІДИ (ДО)ВОЄННОГО ПОВСЯКДЕННЯ У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ, 1930—1940-ВІ РОКИ

Галина БОДНАР

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7972-8111>

кандидатка історичних наук, доцентка,

Львівський національний університет імені Івана Франка,

кафедра новітньої історії України

імені Михайла Грушевського,

вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна,

e-mail: halyna.bod@gmail.com

Проаналізовані усні історії жителів Східної Галичини про складну пам'ять процесу і (не)заповнення «соціальної пустки» — війну, зниклі етнічні спільноти, міжнаціональні конфлікти, репресії на тлі епохи 30—40-х рр. ХХ ст. загалом та історії повсякденності, мікроісторії зокрема. Особлива увага зосереджена на емоціях у практиці усної історії, яка стосується травматичних досвідів про важке минуле, що визначно актуалізує дослідження.

Мета статті — відстежити пам'ять про трагічні пережиття, а це дитячі травматичні спогади і (не)виражені емоції — сказане чи невимовне — в інтерв'ю. Слідом за концептом дослідниці Дороти Аткинсон про три рівні виявлення емоцій, акцентовано увагу на сюжеті розповіді (свідченні); на оповіді про розлуку, страждання і втрати, а також на мовчанні — не розказаному і замовчуваному. *Об'єктом* дослідження є пам'ять про дитячі досвіди довоєнного повсякдення й пережиття війни, а також (не)виражені емоції. *Джерельним підґрунтям* стали 40 глибинних інтерв'ю, записаних у рамках проекту «Соціальна антропологія пустоти: Польща й Україна після Другої світової війни». *Хронологічні рамки* охоплюють період від передодня Другої світової війни (1930-ті роки) по 2010-ті роки. *Географія* дослідження — Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська області.

Робота ґрунтується на міждисциплінарному культурно-антропологічному підході до вивчення пам'яті, методології усноісторичного дослідження, насамперед *методах* нарративного аналізу і контент-аналізу.

Ключові слова: усноісторичні наративи, дитячі досвіди, емоції, травми, мовчання, Східна Галичина, 30—40-ві роки ХХ століття.

Halyna BODNAR

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7972-8111>

Candidate of History, Associate Professor,

Ivan Franko National University of Lviv,

Mykhailo Hrushevsky Chair of Contemporary History of Ukraine

1, Universytetska Str., 79000, Lviv, Ukraine,

e-mail: halyna.bod@gmail.com

VOICE AND SILENCE: ORAL HISTORY NARRATIVES ABOUT THE CHILDREN'S (PRE-)WAR EVERYDAY LIFE EXPERIENCES IN EASTERN GALICIA, 1930s — 1940s

Introduction. Oral history always pertains to emotions. Moreover, the narration of a life story itself is always an emotional experience. Biographical narratives are individual thoughts about past experiences with a special focus on senses and feelings. Scholars are becoming increasingly interested in the study of the emotional component of oral records. Emotion, unlike, irresistible impulse, for instance, can be analyzed. The empirical basis of the research are 40 interviews recorded as part of the project «Social Anthropology of Filling the Void: Poland and Ukraine after the World War II». The interviews were recorded by an interdisciplinary group of Polish-Ukrainian female researchers in 2017—2019 with residents of villages and towns of Ternopil, Lviv, and Ivano-Frankivsk oblasts born in the 1920s—1930s.

Problem Statement. The article analyzes oral stories of Eastern Halychyna residents about the complicated memory of the process and (not)filling of the «social void» — the war, vanished ethnic communities, ethnic discord, and Soviet repressions against the backdrop of the 1930s — 1940s epoch in general and everyday stories, personal stories in particular. *Purpose.* How do the elderly remember their experiences — how do they tell of what they have seen / heard, how do they explain it; how do they describe the traumatic experience?

Methods. The study is based on the interdisciplinary cultural and anthropological approach to the study of memory, methodology of oral history research, first of all methods of narrative analysis and content analysis.

Results. Oral stories collected within the project are one of the few opportunities not missed to compile a corpus of sources about the history of the 1930s — 1940s and Eastern Halychyna in particular. The stories of people born in the 1920s have a particularly intricate plot; these are stories of young people who could(not) make a choice. Yet, a vast majority of the respondents were born in the 1930s, thus, their testimony describes not only personal childhood trauma — being orphaned, working hard, lost opportunities of getting an education and social growth, unsuccessful personal life — but also contains eyewitness stories of the Holocaust, which serve as the emotional climax for those infrequent biographical narratives, which describe it.

Conclusion. Research proven ability to recall the emotions in traumatic experiences, the study of relatively stable long-term emotions (reflecting and moral) and the memory formed under their influence, the creation of a therapeutic situation during an interview via careful listening and empathy, i.e. articulating things yet unheard — are part of the increased problematics of oral history which awaits further, more profound research.

Keywords: oral historical narratives, children's everyday life experiences, emotions, trauma, silence, Eastern Halychyna, the 1930s—1940s.

Вступ. Усна історія завжди стосується емоцій. Та й розповідь життєвої історії — саме по собі емоційне переживання. Біографічні наративи — індивідуальні роздуми про минулі переживання з особливим акцентом на смислах і почуттях. Відверті розповіді містять чимало явно виражених емоцій: сміх і плач, міміку, жести, зміни постави, тілесні особливості мовлення (тон, висота й амплітуда голосу), але й також мовчання [1]. В описуваних життєвих подіях легко віднайти сигнали, які свідчать про травматичність досвіду і болісність розповіді. Зацікавлення дослідників до вивчення емоційної складової усних записів тільки наростає. Емоція, на відміну, скажімо, від афекту, піддається аналізу [2, р. 101]. Відкритим, щоправда, є питання (не)накладення сучасних емоцій при спогаді й раніше пережитих. Тобто як артикульовані тепер емоції співвідносяться з тими, які переживали на момент події? Чи можемо ми зараз пригадати наші тодішні емоції? Дослідники схильні розглядати уявлення про емоції з минулого як цікаві, навіть захоплюючі конфігурації, які слід розуміти як частину реального часу [3, р. X]: «[...] відновлюваність у спогадах про емоції дуже мала. Ми можемо пам'ятати, що ми пережили горе чи захоплення, але не те, як відчували горе чи захоплення» [4, р. 3—4]; мусимо пам'ятати про «перетворення емоцій у часі», вловлюючи «символічну трансформацію страждань у значущий людський досвід» [5, р. 56—57]. У разі травматичних переживань емоція може бути відкликана¹, але пам'ять про деталі придушена.

Емоції присутні й пов'язані з усім — контекстом, процесом інтерв'ю й запитаннями, (не)вибудуваннями відносинами між інтерв'юеркою/ром і оповідачкою/чем [2, р. 98]. Дослідниця Кеті Холмс стверджує, що для розуміння вираження емоцій в інтерв'ю слід звернути увагу на такі складові, як процес запам'ятовування в інтерв'ю про життєвий досвід людини, часові параметри — час події та час розповіді, а також ситуацію проведення інтерв'ю та інтеракції між опитуваним/ною й інтерв'юером/кою [4]. Власне остання проблема — вибудовування довірливих стосунків під час інтерв'ю найбільше прописана в

¹ Усноісторичні дослідження про пережиті травматичні спогади засвідчують, що, наприклад, через сорок років після участі в війні в В'єтнамі колишні військові й далі живуть емоціями того часу [6, р. 17].

методологічній літературі [7; 8]. Інтерв'юер/ка має досить сильний вплив на респондентів і на свідчення, які вони надають. Тому дослідники дедалі більше звертають увагу і на власний емоційний стан, розуміння того, що один із каналів, який ми маємо налаштувати, — власний. «Наша роль — не грати терапевта, а вчитися стільки, скільки наші співбесідники готові поділитися про своє минуле життя у всіх його складностях», — слушно підсумувала Кеті Холмс [9]. Тому ключове питання при оцінці усної історії полягає не в тому, скільки матеріалу привнесено до історії, а наскільки добре інтерв'юер/ка справилися з обставинами, що на них впливали, і матеріалом, з яким їм постало працювати.

Чимало явно виражених емоцій нам дають візуальні підказки. Втім, далеко не всі проекти є змога реалізовувати через відеозаписи, здебільшого таки домінує аудіо формат. Транскрибування ж залишається найоптимальнішим способом роботи. В транскрипті є свої переваги — з ними простіше і швидше працювати. Водночас, попри розроблені системи спеціальних позначень, невербальні сигнали травми (зміна голосу, тривале мовчання, мова тіла, потопання у минулому) виявити в транскриптах непросто. Таким чином, польова робота завжди сповнена емоцій, водночас емоцій майже не знайдеш у протоколах і транскриптах.

Однак, і вербальна поведінка (сказане чи написане) дає нам багато для розуміння пізнавальних процесів, пов'язаних із емоційним вираженням і побудовою сенсу. Досвід роботи з інтерв'ю в запропонованій статті дещо нетиповий, але не унікальний — базується на опрацьованні вже раніше записаних інтерв'ю, лежить в руслі проблеми «вторинного аналізу» усних першоджерел іншими дослідниками (на практиці нерідко зі суміжних дисциплін, з інших перспектив). В роботі з транскриптами увага прикута до слів — сказаного і замовчуваного, до лінії розповіді та сюжетних переходів. З іншого боку, шукати за відкрито виявленими емоціями в розповідях про травматичне є марною справою. Навіть найдраматичніші й емоційно насичені спогади через їхню травматичність нерідко розкажуть без жодної артикульованої емоції [10, р. 40]. Невербалізовані й малопомітні для ока емоції заховані всередині оповіді.

Емпіричною основою дослідження стала підбірка усних історій проекту «Соціальна антропологія пус-

тоти: Польща й Україна після Другої світової війни» (наукова керівниця проекту — д-р Анна Вилегала, дослідниця Інституту філософії і соціології Польської академії наук). В Україні загалом було записано 150 осіб, 40 із яких доступні в архіві «Міських розповідей» Центру міської історії (авторка готувала ці 40 записів для публікації на сайті й проаналізувала їх у цій статті)². Інтерв'ю, які записували в Польщі в рамках цього двостороннього проекту, зберігаються у Варшаві в Archiwum Historii Mówionej. Колекція Центру міської історії містить записи з мешканцями невеликих містечок і сіл Тернопільської, Львівської та Івано-Франківської областей міждисциплінарною групою українсько-польських дослідниць у 2017—2019 роках, які поєднували методологію біографічного інтерв'ю і мікроісторії. Центральною концепцією проекту була «соціальна пустка» — «явище характерне для Центральної та Східної Європи під час і безпосередньо після Другої світової війни в результаті масових етнічних чисток, політичних революцій, вимушеного переміщення та міграції». Проведені в рамках проекту інтерв'ю розкривають процес і механізми (не)заповнення пустки зниклих етнічних спільнот (євреїв, поляків) та окремих соціальних і професійних груп на тлі епохи 1930—1940-х років загалом та історії повсякденності, мікроісторії зокрема. Найстарші особи народилися в 1922—1923 роках, наймолодші — наприкінці 1930-х років. Привертає увагу гендерно зумовлений досвід, адже жінки склали переважну більшість опитаних.

Працюючи в форматі «вторинного аналізу», мені йшлося відстежити пам'ять про трагічні пережиття — а це дитячі травматичні спогади, і (не) вираження емоції — сказане чи невимовне — в інтерв'ю. Дослідниця Дороті Аткінсон, зі свого досвіду інтерв'ювань, підсумувала три способи, в які люди проявляють емоції, розповідаючи свої історії: по-перше, в оповіді/свідченнях; по-друге, в розповідях про розлуку і втрати; по-третє, в замовчуваному/не розказаному [5, р. 59]. Схему, яку запропонувала Д. Аткінсон, застосуємо до опрацьованих свідчень. Якою є пам'ять про пережите нашими найстаршими — як вони розказують про побачене/почуте, як це пояснюють; як говорилося про травматичний досвід; яку емоційну розмову люди ціле-

² Детальніше про проект і опубліковані інтерв'ю див.: URL: <https://uma.lvivcenter.org/uk/collections/142/interviews>.

спрямовано виносять у публічну сферу і намагаються зробити зрозумілою для інших, а яку, навпаки, ховають у собі; чи шукають і які саме смисли в тому, що (не)відбулося.

Отож об'єктом нашого дослідження є пам'ять про дитячі досвіди довоєнного повсякдення й пережиття війни, а також (не)виражені емоції. Предметом — (не)відтворені в усних наративах найстаршого покоління галичан спогади про дитинство та юнацькі роки, які припали на довоєнний і воєнний час; про спільноти галицьких сіл і містечок — українську, польську і єврейську, побут і релігійні практики, міжнаціональні взаємини, депортації і репресії, Голокост. Робота ґрунтується на міждисциплінарному культурно-антропологічному підході до вивчення пам'яті, методології усноісторичного дослідження, насамперед *методах* наративного аналізу і контент-аналізу.

Основна частина. Оповіді мали біографічний характер і стосувалися всього життя співрозмовників, особливий акцент щоправда робився на довоєнному часі й Другій світовій війні зокрема. Це біографії пересічних корінних галичан (лише троє опитаних чоловіків умовно можна віднести до «публічних свідків»: двоє цікавилися локальною історією, а один давав уже такого роду інтерв'ю), які вперше ділилися своїм життєвим досвідом, а відтак, тим, що з їхньої точки зору є важливим для пам'ятання; з відходом яких не залишиться жодної іншої задокументованої пам'яті. «Я тобі кажу. Все я пам'ятаю, так всім розкажи», — наголосила одна зі записаних жінок у момент, коли ділилася дитячими спогадами про антирелігійну політику радянської влади в 1939—1941 рр.³ «І ще хочу сказати. Знаєте? (пауза) Чи опишете? Ну я би хотіла, щоб ви все спом'янули», — акцентувала інша, ділячись спогадами про свою вдячність приїжджим у повоєнні роки зі східних регіонів вчителям, які попри матеріальну скруту в її сім'ї, дали їй змогу здобути добру освіту⁴. «Я хочу всьо сказати», — наголосила третя, на долю якої припали поневіряння і переховування ди-

³ Інтерв'ю з жінкою, 1927 р. н., записане в селі Вишнівчик Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. Інтерв'юєрка Анна Вилегала.

⁴ Інтерв'ю з жінкою, 1933 р. н., записане в селі Товсте Заліщицького р-ну Тернопільської обл. Інтерв'юєрка Анна Чеботарьова.

тиною в українському підпіллі, — *але я всього не скажу, я не раз хочу комусь розказати. Кажуть, то нема часу. Правильно, що нема часу, але я би то всьо розказала*⁵. А відтак, поставала історія, яка записується і призначена для широкої аудиторії, щоб більше людей дізналися про пережите. Водночас, можливість озирнутися на життя, повідомити світу «як було» є частиною процесу зцілення, що дає змогу не тільки розповісти історію, але й виявити переживання, які її генерували; це спосіб осмислення цих подій як і самого життя [5, р. 61—62].

Свідчення. Найбільш повними були історії людей, народжених у 1920-х роках, особливо з початку десятиліття. В їхніх спогадах постають спільноти галицьких сіл і містечок — українська, польська та єврейська, спільне (не)співжиття і заняття, релігійні практики, сільський побут, динаміка загострення взаємин між українцями і поляками, репресії радянської влади, німецька окупація, творення гетто і Голокост. З огляду на вік оповідачі були очевидцями встановлення радянської влади в 1939 р. в регіоні, репресій поляків-осадників, урядників і місцевих землевласників, розстрілів в'язнів у містечках Золочеві й Бібрці при відступі радянської влади в червні 1941 р.⁶, погрому євреїв у центрі Бібрки влітку 1941 р.⁷ Згадували євреїв-однокласників, єврейські родини на вулиці та в населеному пункті загалом: їхні імена та прізвища, місця проживання, єврейську забудову, заняття і професійну репутацію, долю будинків після війни, синогогу, зниклу єврейську дільницю. Окрема сюжетна лінія розмов — гетто в Бібрці, Рогатині та Бучачі, побутування там євреїв, їхні розстріли і спроби втечі по дорозі на розправу, випадки переховування, видані їхні сховки, поодинокі врятованих. Люди пам'ятали місцеву німецьку адміністрацію, умови праці в часі окупації, переховування і вивіз молоді на роботу до Німеччини. Детальніше йшлося про депортацію поляків до Польщі в повоєнні роки — мотивацію, обставини виїзду, долю залишеного майна.

⁵ Інтерв'ю з жінкою, 1938 р. н., записане в селі Глібів Гусятинського р-ну Тернопільської обл. Інтерв'юєрка Марта Гавришко.

⁶ Інтерв'ю з жінкою, 1927 р. н., записане в селі Ушня Золочівського р-ну Львівської обл. Інтерв'юєрка Марта Гавришко.

⁷ Інтерв'ю з чоловіком, 1927 р. н., записане в містечку Бібрка Перемишлянського р-ну Львівської обл. Інтерв'юєрка Марта Гавришко.

Історії уродженців 1920-х років — це історії молодих людей, які (не)могли зробити свій вибір. Здобутий фах і можливість емігрувати один з опитаних (1922 р. н.) свідомо проміняв на життя очільника кущового відділу українського націоналістичного підпілля, дуже детально розповів про протистояння підпільників у другій половині 1940-х років, методи боротьби з ними радянської влади, свої перманентні арешти й ув'язнення⁸. Інший, навпаки, ділився спогадами про службу в радянській армії й помітно не хотів заглиблюватися польсько-український конфлікт у селі. В 1944 р. він був мобілізований, про що дуже детально розповів; повернувся в село в 1948 р.⁹ В інтерв'ю засудженого радянським режимом у 1947 р. (відбував покарання до 1954 р.) на конкретних випадках добре проілюстровано загострені міжособистісні відносини в повоєнні роки, моменти вибору, несправедливі смерті та насильство, образи радянського посадовця/військового та українського підпільника¹⁰.

Втім, домінуючу більшість з-поміж опитаних становили народжені в 1930-х роках. У таких розповідях акцент робився на довоєнних і воєнних роках — спогадах про дитинство та юнацькі роки. Дитячі спогади стосувалися здобуття освіти в школі, де нерідко разом навчалися діти місцевих поляків, українців і євреїв. Ті, чії родини зачепила трудова міграція, ділилися спогадами про працю батька за кордоном (Америці, Аргентині), втрату заробленого під час повоєнної колективізації. Спогади дітей сповнені історій про місцевого землевласника і його родину, принади панського маєтку (доглянутий сад, пишне облаштування інтер'єру паладу) і господарство, найману працю, відношення до селян, долю господаря і його маєтку після 1939 року. Містяни ж уявно малювали карту містечка з важливими для місцевої спільноти спорудами.

Лише побіжно йшлося про довоєнне міжнаціональне і релігійне життя місцевої спільноти. За

⁸ Інтерв'ю з чоловіком, 1922 р. н., записане в містечку Рогатині Івано-Франківської обл. Інтерв'юєрка Анна Чеботарьова.

⁹ Інтерв'ю з чоловіком, 1925 р. н., записане в селі Осівці Бучацького р-ну Тернопільської обл. Інтерв'юєрка Марта Гавришко.

¹⁰ Інтерв'ю з чоловіком, 1925 р. н., записане в містечку Рогатині Івано-Франківської обл. Інтерв'юєрка Марта Гавришко.

окремими винятками, сільська громада — це виключно добре співжиття сусідів різної національності, дитячі візити до костелу на римо-католицьке Різдво чи задля цікавості до синагоги, коляди польською мовою, допомогу дітей євреям по суботах, жарти над єврейськими дітьми. Втім, заявлене спершу добре довоєнне співжиття українців і поляків нівелювалося у продовженні розмов і, навпаки. Уривчастими були спогади про українсько-польське протистояння в роки війни, діяльність українського націоналістичного підпілля в селі, допомога їм місцевого населення, убивства вчительок прибулих зі східних регіонів. Євреї були «іншими», але водночас і «своїми». Вони жили в громаді, але своїм іншим життям — вирізнялися релігією і традиціями, рідше зовнішністю і мовою. Як й усі діти, які цікаві до всього, що відбувалося, оповідачі траплялося були свідками розстрілів, про що говорили мало. Поодинокими були історії про врятованих євреїв, часто підлітків і молодь. Містяни були безпосередніми свідками творення гетто, перебування там євреїв, голодування і спроб дістати харчі, переховування, розстрілів. Розлогішими були свідчення про повоєнне життя — повторний прихід радянської влади, освіти і приїжджих зі східних регіонів учителів, колективізацію, побут, релігійне життя в підпіллі, повоєнні арешти і репресії.

Говорити про насильство, страждання і смерть. Те, що неодноразово проговорювалося в біографічних наративах як «самоусвідомлення» травми [10, р. 34] — сирітство і важка дитяча праця. Дитинство — це непосильна для дітей праця в полі та по господарству. Оповідачки працювали як найстарші з дітей, на плечі яких лягав тягар обов'язків. І оце «найстарші» часто прокручувалося в спогадах. Дванадцятирічні дівчатка виконували важку роботу по господарству, підробляли в місцевого землевласника. «Ну, а як же? А де робили? — пригадувала кругла сирота. — Там [у фільварку] робили і платили гроші за те. Я раз була пішла і сестра, пішли полоти, полоти ячмінь до пана. Я мала тільки 12 років пішла. І вечір платили гроші. 50 грошів за те, що я полола»¹¹. Новим випробуванням для родини

¹¹ Інтерв'ю з жінкою, 1927 р. н., записане в селі Вишнівчик Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. Інтерв'юєрка Анна Вилегала.

ставала втрата чоловічих рук — мобілізація батька, старших братів до радянської армії в 1944 р.¹² На все життя з ними залишилися дитячі травми і каліцтво: «Я була в сім'ї таякби найстарша. Но мали коня, мали поле. [...] Я була мала, мені раз кінь на ногу став. А туво, во де стоїт тая во хата, то була стодола, машина кіратова. Молотили, снопи возили. А той кірат на серед подвіра, запрягали коні і кіратова машина. [...] І мене до роботи запрягали, тому шо було поле, було всьо, а робити не було кому. Вдома мама, тато, я. Я найстарша була. [...]»¹³; «За польської я ходила до школи. Но чотири класи закінчила. А потому мама заслабла на запалення сус-тавів. Була в лікарні. І я мала дванайцять років і я вже мусіла робити всьо, бо не було кому. [...] Я найстарша була, то я мусіла робити. Я була найстарша. [...]»¹⁴; «[...] В березні тато пішов, була мобілізація, і батько пішов на війну. Мама залишилася з трьома дітьми. [...] Почалася весна. Треба було сіяти, орати. І мама ішла з кіньми сіяти, орати всьо, бо треба було хліб і собі, і державі здавати. А я була найстарша: я була з 33-го року, а брат був з 36-го року, а маленька сестричка Ганнуся з 43-го року. І всьо на нас. [...] я мусіла і їсти зварити, і дров дістати, щоб палити, і зварити їсти [...] (пауза). Дитинство було. Того може я і хворію. В мене хребет викривлений, бо змалку, з дитинства робила важку працю. В 11—12 років»¹⁵.

Відчуття економічної скрути мало набагато більший вплив на дітей, ніж на дорослих, які могли її для себе пояснити. Діти ж через свій вік не розуміли різких змін, їх не покидали спогади про попереднє благополуччя сім'ї. Так, наскрізною сюжетною лінією інтерв'ю з жінкою 1930 р. н. є розповідь про дово-

¹² Інтерв'ю з жінкою, 1930 р. н., записане в містечку Товсте Заліщицького р-ну Тернопільської обл. Інтерв'юєрка Анна Чеботарьова.

¹³ Інтерв'ю з жінкою, 1931 р. н., записане в селі Глібів Гусятинського р-ну Тернопільської обл. Інтерв'юєрка Анна Вилегала.

¹⁴ Інтерв'ю з жінкою, 1927 р. н., записане в селі Куряни Бережанського р-ну Тернопільської обл. Інтерв'юєрка Марта Гавришко.

¹⁵ Інтерв'ю з жінкою, 1933 р. н., записане в селі Товсте Заліщицького р-ну Тернопільської обл. Інтерв'юєрка Анна Чеботарьова.

енне заможне життя родини. Батько респондентки повернувся зі заробітків «з Америки» й мав велике господарство в центрі села, поодинокі на той час освітлення дому і водопровід. В пам'яті жінки тому особливо відклялися перші роки радянської влади — репресії і заслання мешканців села на Сибір¹⁶. Різкі різючі зміни відчули осиротілі діти: «А як йшла до ліса або в тих солом'янках, і принесла патиків на плечах, а воно мокре, сире, не хоче горіти, то добре? Ну, але, і їсти ся хтіло, і всіляко. Всіляко було (плаче). Певно, як тато жив, мама жила, я тоді не знала біди (пауза)»¹⁷.

На фоні матеріальних нестатків наскрізною лінією в помітній частині інтерв'ю була спрага оповідачів до знань. Бажання вчитися відкривало шлях до шкільного та/чи студентського життя в місті, можливості вирватися зі села. Втім, в часі воєнної розрухи і проголодних буднів батьки менше турбувалися майбутнім дітей. «Дуже я хотіла вчитися, але не дозволила мені мама, треба було працювати на полі. [...] То й так жили»¹⁸, «Я кажу: «Мамо, я таки хочу до школи». Я знов пішла, записалася сюди, походила місяць. Мама каже: «Нині не йдеш, йдем сіяти»¹⁹, — про свої дитячі роки розказували жінки, народжені на початку 1930-х років. Важко працюючи, діти залишали навчання в школі попри свої здібності й бажання вчитися.

Діти були особливо чутливими до того, що вони відрізнялися від своїх однолітків. Серед ровесників їх вирізняли насамперед глибші душевні переживання. При облаві українських підпільників у селі, розповідала донька ройового УПА, радянський військовий «[...] збоку став і сі дивить, каже: «Пізнати котрі бандеровські діти». Бо котрі таке во шо їм не в голові, то сі баве, а то сі но диве. Я сі дивлю. Думаю тато в лісі, там десь стріляють,

там може вже мами нема, може тата нема та і переживаю. І во таке було наше життя»²⁰.

В оповідях про дитячі роки дуже відчутним є (не) зв'язок з батьками і особливо з батьком, життя якого в роки війни підпадало під більші ризики, ніж матері. Не тільки смерть батька розлучала їх з дітьми. Тогочасні діти зростали без батька-трудового мігранта, батька-фронтовика, батька-підпільника чи репресованого і засланоного радянською владою. А нерідко ці ролі накладалися і відсутність батька була практично неперервною. «[...] мій тато не був дома, тато в Аргентині був. [...] Раз і на 9 років був поїхав, — пригадувала жінка 1923 р. н. — [...] Тато приїхав, а брат казав, що то чужий хлоп, і навіть ми даємо чужому хлопві їсти (сміється). І кричав, що тато в скрині. Ви може не знаєте, на селі скрині такі були, там було перекладено і була знимка татова [...]. [Тато] помер в Архангельську. І: То його після Вас вивезли, так? Р: (знову заплакала) А мама Ганна. І: А мама теж в Архангельську померла, чи коли? Р: Ні, мама втекла звідти. [...]»²¹.

В деяких історіях про родинну трагедію «мала» особиста травма ніби ховається за «великою». До прикладу, смерть малолітньої сестрички губиться в обнадійливій оповіді про помилкову звістку загибелі батька на фронті: «[...] За тата прийшла похоронна листівка. Це було на Михайла. Я знаю, що мама дуже плакала, на Михайла було. І не було листів довго. А ж в березні, в кінці березня сестричку, молодшу, Ганнусю дифтерія задусила. Мама не знала що таке. [...] Їй було півтора року, і її задусила дифтерія. І коли дитину виносили з хати на підводу, щоб вести до церкви, і на цвинтар, від тата прийшов лист. Тато повідомив. Тата було контужено»²².

Декілька з опитаних зростали круглими сиротами при старших сестрі чи братові до свого заміжжя/одруження чи скиталися між родичами. Втрата най-

¹⁶ Інтерв'ю з жінкою, 1930 р. н., записане в містечку Товсте Заліщицького р-ну Тернопільської обл. Інтерв'юєрка Наталія Отріщенко.

¹⁷ Інтерв'ю з жінкою, 1926 р. н., записане в селі Осівці Буцацького р-ну Тернопільської обл. Інтерв'юєрка Вікторія Куделя-Свійонтек.

¹⁸ Інтерв'ю з жінкою, 1932 р. н., записане в містечку Товсте Заліщицького р-ну Тернопільської обл. Інтерв'юєрка Анна Чеботарьова.

¹⁹ Інтерв'ю з жінкою, 1930 р. н., записане в містечку Товсте Заліщицького р-ну Тернопільської обл. Інтерв'юєрка Анна Чеботарьова.

²⁰ Інтерв'ю з жінкою, 1938 р. н., записане в селі Глібів Гусятинського р-ну Тернопільської обл. Інтерв'юєрка Марта Гавришко.

²¹ Інтерв'ю з жінкою, 1923 р. н., записане в селі Стратин Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. Інтерв'юєрка Марта Гавришко.

²² Інтерв'ю з жінкою, 1933 р. н., записане в селі Товсте Заліщицького р-ну Тернопільської обл. Інтерв'юєрка Анна Чеботарьова.

рідніших проговорювалася першочергово — відразу в нарацїї, але дуже коротко, якби побіжно²³. Лише в одній з розмов оповідачка якби перенеслася в той час і описала найдраматичніші моменти пережитого — смерті рідних і близьких, та втрату домівки: «Батьків моїх побив фронт. Як тут фронт стояв, моїх тата, маму, сестру, ще була замуж віддана. Такого хлопця лишила, що 7 років мав, то всьо погинуло в фронт. Ми стояли під фронтом. [...] Як вони відступали, так ніби рускі, німці й наступали, то стрільнув тата, зранив, тато помер. А тато ще добу жив. [...] То я з тих всіх лишилась тільки я і брат мій. А сестру забило, тата забило, маму забило, то німець. Тікала мама до ями. Ні, то мами як не тікала. То сестра тікала з дитиною до ями маленька. А він тако перетяв її, мама взяла дитину під неї, він десь стріляв, і тоди маму зранив і так всі погинули. А я тоди, нас з братом вигнали, ми жили в [іншому селі]. І усьо»²⁴.

Травми в життєвих історіях — це розрізнені й фрагментовані спогади. Особливо помітний різкий перехід на зовсім іншу нейтральну тему: «Р: Мама вмерла моя, бо сирота. Мама вмерла в [19]41-ім році, мені було чотирнадцять років, і мама вмерла. А тато в Америці був. [...] Був в Америці, хотів був вже забирати нас, прислав цю карту, а мав коханку. Мав коханку, вона то як почула і струїла його, і помер. І: То Ви без батьків жили майже? Р: Ну, а як же. Вже були інакші вчителі, руські. Не руські, а наші, але й по-руськи вчили і по-українськи. Колись казали руська мова. Руські ксьонз, руська мова, руські свята, не українські свята, так казали»²⁵. Такі розриви виразні також через обірвані речення, незакінчені сюжетні лінії, а також мовчання. «Я не пам'ятаю» — говорив чоловік 1925 р. н. якби підсумовуючи і щоб не ятрити себе спогадами, втекти від травми. Про смерть ма-

тері він узагалі не згадав: «Р: Мені розказували, що тато, він був сильний співак. [...] Помер. Був він швець. Їздив по селах, а жив він в місті. Ми жили, батьки жили (намагається пригадати). Я забув, не пам'ятаю. І: То помер він де? В якому місті, Ви кажете? Р: Він помер в нас там, в селі. І: В селі, так? А коли він вмер? Р: У [19]28-му році. [...] Я мав три роки. І: Три роки? То Ви, практично, його не пам'ятаєте? Р: Я не пам'ятаю»²⁶.

Дитячі травми позначилися на всьому подальшому житті та ідентичності, а особливо сиріт. Вони не розповідали про особисте життя, з наведених ними прикладів про інших було зрозуміло, що шанси їхнього заміжжя по любові в повоєнному бідному селі були невисокі. Мовчання очевидне в моментах, коли розповідь торкалася залицянь, одруження, народження дітей. Цих подій могло просто не бути в житті оповідачки/ча, тому й не було про що розповідати. Однак це не означає, що люди не були зранені щодо того, що могло б бути [5, р. 56].

Діти були набагато чутливіші та вразливіші до насильства. Вони стикалися з такою ж жорстокою реальністю, як і дорослі, але були беззахиснішими. На відміну від дорослих, діти менше розуміли навколишню ситуацію і відчували себе набагато більше розгубленими щодо того, що відбувалося. Опитані пригадували почуття тривоги і невпевненості в часі війни, страх за своє життя на тлі переслідування євреїв.

Попри власне горе, страх і непевність виживання в роки війни емоційною кульмінацією біографічних наративів був опис розстріляних місцевих євреїв, закарбований у пам'яті. В таких місцях розповіді особливо впадає у вічі зміна стилю подачі матеріалу: оповідання (розповідь з послідовністю подій), коли доходить до травматичного пережиття минулого, переходить у іншу форму — опис певної події (як вже статичну структуру, при так званій «нарративній блоkadі») [12, с. 158]. «Гет[то] тут, там де внизу базар, там був гет[то]. Звозили всіх євреїв. Люди наші йшли по домах, то брали цей во. Знаєте, бо вони не всьо могли забрати. [...] Я ніколи в жидівському не ходила, і навіть, тепер не ходжу. І звозили. А пізніше, їх везли, там де їх цвинтар, і розстрілювали. То там текла кров, з тієї ями.

²³ Як засвідчують дослідження, вагомість слів емоцій для загальної вираженої емоції сильніша в пізніших частинах інтерв'ю, а також після відкритих запитань та питань на значення [11].

²⁴ Інтерв'ю з жінкою, 1926 р. н., записане в селі Осівці Бучацького р-ну Тернопільської обл. Інтерв'юєрка Вікторія Куделя-Свйонтек.

²⁵ Інтерв'ю з жінкою, 1927 р. н., записане в селі Вишнівчик Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. Інтерв'юєрка Анна Вилєгала.

²⁶ Інтерв'ю з чоловіком, 1925 р. н., записане в містечку Рогатині Івано-Франківської обл. Інтерв'юєрка Марта Гавришко.

Розумієте? Текла кров. І ми жили біля пивзаво-
ду, і там був на пивзаводі єврей. Я не пам'ятаю,
як фамілія. Спочатку приїхала машина кажуть:
«Сідайте, підвеземо вас трохи». Він сів. А пізні-
ше дружина, а пізніше діти. І вони зрозуміли, що
їх везуть чи на розстріл, чи що. Раз я ходила до
міста, ішла, то бачила біля, цього млина, лежав
єврей. Так скуляний, така зелена куртка, і то во
стріляно в голову йому. Так мозок той во. До те-
пер це»²⁷; «Ви знаєте, я його як сьогодні бачу. [...] То був або 3-го, або 5-го липня, я так пам'ятаю,
ті німці зігнали жидів. [...] І я так пам'ятаю,
Боже, ті німці з тими автоматами, псами на лан-
цюгах. [...] тих всіх жидів вигнали на дорогу. Як
дощ падав, сонце світило ясно як не знаю що, те-
пло було дуже. Ви розумієте то пам'ятаю. І дощ
падав. І тих жидів так гнали на ту дорогу, як кос-
тюл іде туди вниз-вниз, і то всьо гнали аж на
[село] Стрілки. [...] коло млина. Вкопана була
яма. То вони ставили дошку, на ту дошку ста-
вали ті жиди і вони стріляли їх. І ті люди пада-
ли в ту яму. Бо хто живий, хто не живий. То Ви
собі не уявляєте як так кров бухкотіла, як то
всьо смерділо [...]»²⁸.

Коли розмова заходила про Голокост особливо на-
голошеними були фрази «пам'ятаю добре», «то так
пам'ятаю», «як сьогодні бачу», «то що я виділа, то
я понині пам'ятаю», які неодноразово повторювали:
«То вони так з книжками все молилися, махали, а
ми так, як діти, бігали дивитись. Так читали си-
діли. І все співали: "Червона ружа, білий цвіт —
вже си не повернем на цей світ" (цитую уривок з
пісні). То так пам'ятаю. Як вже їм сказали, би
вони встали, і вони йшли так дорогою, і так спі-
вали. І: А там були діти, чи тільки чоловіки?»
Р: Всілякі були. Навіть єдна жидівка, то несла
дитину на гаргошах, а друга коло неї трималася,
а то то на руках несла. Дуже. Смерть страшна
(наголошено)»²⁹; «І що я запам'ятала, що одно-

го разу, ми вже йшли зі школи, а їх (кашель) тих
жидів вигнали так на прогулянку і одна жидівоч-
ка заходила туди і він її застрілив і воно бідне аж
тако присіло. І: Ви пам'ятаєте це? Р: Так, то
мені перед очима всьо ся відбувало. [...] Але то
шо я виділа, то я понині пам'ятаю»³⁰.

«Малюючи завісу»: мовчання. Вибудовую-
чи інтерв'ю як біографічне, ми очікуємо оповіді про
життя як хронологічну розповідь, яка починається
з дитячих років і розвивається далі, в якій події
взаємопов'язані. Втім, на практиці респонденти рід-
ко розповідають свою життєву історію в чисто хро-
нологічній формі, а перестрибують через різні етапи
життя, часто повертаються до вже частково прого-
вореного чи заглиблюються в значно раніший час,
очевидцями якого не були. В підсумку отримані істо-
рії про життєвий досвід — це більше переживання,
а не просто події. Отож, оповідь про історію життя
(*life story*) одразу є чимось більшим і чимось більш
внутрішнім, ніж історія життя (*life history*).

Усні джерела говорять нам не стільки про те,
що люди робили, але й те, що вони хотіли зроби-
ти, що — як вони тоді вважали — вони робили,
що вони зараз думають про те, що колись робили.
«[...] те, у що вірять інформанти, тією ж мірою ста-
новить історичний факт (факт того, що люди в це ві-
рять), що й подія, яка трапилася реально», — слуш-
но зазначив А. Портеллі [13, с. 40]. Особливість ж
тих усних джерел, які будуть визнані «недостовір-
ними», — це потреба пояснення. «Помилки» опо-
відачки/ча інколи дають нам для розуміння минуло-
го набагато більше, ніж фактично достовірні розпо-
віді. Так само, як інтерв'юери мають усвідомлювати
ту емоційну енергію, яка може супроводжувати опо-
відь, так само вони повинні поважати емоції, вкла-
дені в не розповідь, розуміти причини і «зміст» цьо-
го мовчання.

В кількох зі записаних інтерв'ю відразу впадає
у вічі історія в історії [4] — оповідь власної історії
й історії когось зі своїх рідних: батька, брата. Не-
свої історії — це, як правило, героїка, національ-
ний наратив війни (героїчна участь у війні, патріотизм).
В таких розповідях мова йшла в першу чер-
гу про батька. Це історія батька-учасника Першої

²⁷ Інтерв'ю з жінкою, 1933 р. н., записане в селі Товсте За-
ліщицького р-ну Тернопільської обл. Інтерв'юєрка Анна
Чеботарьова.

²⁸ Інтерв'ю з жінкою, 1934 р. н., записане в містечку Бібрка
Перемишлянського р-ну Львівської обл. Інтерв'юєрка
Анна Вилегала.

²⁹ Інтерв'ю з жінкою, 1926 р. н., записане в селі Осівці Бу-
чацького р-ну Тернопільської обл. Інтерв'юєрка Вікторія
Куделя-Свйонтек.

³⁰ Інтерв'ю з жінкою, 1930 р. н., записане в містечку Тов-
сте Заліщицького р-ну Тернопільської обл. Інтерв'юєрка
Анна Чеботарьова.

світової війни, який в рідному селі займався мобілізацією добровольців в українсько-польській війні 1918—1919 рр., заарештованого польською владою, але долею випадку звільненого з ув'язнення³¹. Чи, до прикладу, інтерв'ю з уродженцем села Княгиничі на Івано-Франківщині, села відомого як місце активної діяльності українського націоналістичного підпілля в другій половині 1940-х років³². Батько оповідача, учасник ОУН і УПА, був репресований тоталітарним режимом в 1945 р., загинув на засланні. В 1947 р. син, наслідуючи батька, вступив до лав підпілля, у якому перебував до 1951 р. Щоб уникнути виселення, родина кілька років переховувалася в родичів у різних ближчих селах.

Промовистим сигналом травмованості є нездатність розповідати. Зазвичай душевні пережиття, почуття людини, переживання свого ставлення до дійсності, особистого чи навколишнього життя не є словесно вираженими. Багато значень, які примушують/стримують і спрямовують соціальні акти є підсвідомі, вони не є такими, щоб ними ділитися (відкритими для оповіди досліднику) [14, р. 49]. Як влучно зауважив Пітер Манро, «нам потрібно бути присутнім на мовчанні, так само, як на тому, що було сказано» [5, р. 59]. Однак постає дилема — піднімати чи відмовитися від запитань-уточнень, запитань-розширень, які потенційно травматичні для оповідачів? Як вихід пропонують заохочувати говорити далі те, що людина хоче, дати їй простір для оповіди [14, р. 51]. Дві корисні поради дає Гаді Бенезер. По-перше, традиційно бути максимально уважним (щодо контексту розмови, що людина відчуває розказуючи, які питання (не)ставити і т. п.). Втім, є оповідачі, травма яких «запакована»; вони відчужені, їм важко повірити, що хтось здатен відчутти те ж, що і вони пережили. Тому, по-друге, максимально відкрити кордони оповіди про травму — дати оповіди йти своїм шляхом, уважно слухати і не завантажувати запитаннями [10, р. 41]. Також дослідники зазначають про важливість не задавати питання про травматичне відра-

зу для уточнення/розширення, а чекати, коли вирне знову в розмові.

Один з опитаних чоловіків 1933 р. н. впродовж усього інтерв'ю лише побіжно згадував місцевих євреїв, попри те, що мав одного з кращих друзів дитинства з-поміж них. Розповідь про масове знищення євреїв, очевидцем якого він був, постала лише наприкінці запису. Про товариша запитала присутня третя особа, яка знала цю історію, інтерв'юєрка ж могла б ніколи про це не дізнатися. Відчутно важко оповідачу давалася розповідь про розстріли влітку 1943 р. Хлопцем він випасав корів у полі й був свідком утечі та розправи над євреями: «Р: Що Тобі ше сказати? І: А може розкажіть ше про своє дитинство трохи, як Ви були маленьким. Ви казали, шо у Вас був друг Петро, оцей поляк, який потім виїхав, шо ви разом корови пасли, а ше які діти були? З ким Ви дружили? Р: Ну та як, я ж мав... жив в селі. Мав я гарних друзів: то є село, знаєш, друзі, мирні люди — всі ми однакові були, не було ні дуже бідаків не було, ні багачів не було. СО: Жид якийсь, ти розказував завжди. Р: Хто? СО: За жида, хлопця. Р: За жида. А, за жида. Що там за жида. Були гарні жиди, жидки. Найближчий мій шкільний товариш був — Волько — жидик. Ми ходили з першого класу з ним. [...] І ми так росли, закінчили перший клас. Почалася війна — і Волько рідше, і Волька не стало... Ше ходили до нас дівчата, дівчата... вони були напівсироти, їм померла мама. То був культурний жид в селі. Я забув, як він писався... [...] Його гірка доля — його... знищили. І він мав двох дівчат, і одна з дівчат ходила теж до школи. Вона навіть за німців почала ходити з нами. Дуже мирна, з дівчатами вона була своя, знаєш. Потім їх понищили. [...] І: А Ви їх більше не бачили після того? Р: Я не бачив, не. Я її не бачив. На Грушці той концтабір, кінчив дуже трагічно. Вони, ті жиди, будували дорогу, будували міст. [...] Вони зрозуміли, шо їх можуть нищити, і вони йшли назад в табір, зійшли з [села] Словіти вниз... почали втікати. [...] Вони тікати не наліво до лісу, а в поле. Під вечір. Ми якраз збиралися гнати корів, то вже так надвечір'я. І вони всі тікали туди, бідні, в поле. [...] Німці мотоциклами, машиною [...] скоріше там поперек дороги стали, вже вони їм в це саме, в руки, розумієш. По-

³¹ Інтерв'ю з чоловіком, 1927 р. н., записане в містечку Товсте Заліщицького р-ну Тернопільської обл. Інтерв'юєрка Анна Чеботарьова.

³² Інтерв'ю з чоловіком, 1934 р. н., записане в містечку Рогатині Івано-Франківської обл. Інтерв'юєрка Анна Чеботарьова.

чали стріляти. Там шось пару загинуло їх. І вони як череда назад. І вони їх там знищили. [...]»³³. Спогади про Голокост супроводжувалися словами «боятись», «страх», «жах».

Типовим явищем часу, про який оповідалося, були міжнаціональні українсько-польські шлюби. Помітна кількість наших співрозмовників були дітьми матері-польки і батька-українця, що зрозуміло з огляду на повоєнну депортацію поляків до Польщі. Втім, усі декларували свою українську ідентичність, інтерв'ю записували тільки українською мовою. Зростаючи в українсько-польській родині, кілька жінок помітно відзначили своє навчання в «українській школі» та відвідування церкви, а не костелу. В підсумку постає суперечливе трактування міжнаціональних шлюбів: від повного схвалення, але до загострення українсько-польських взаємин перед війною до родинної ворожнечі на цьому ґрунті.

Так само неохоче згадували про українсько-польський конфлікт у часі війни. Як помітно з розповіді нижче, жінка 1930 р. н., яка вже була підлітком і мала б пам'ятати, а тим паче спалення сусіднього польського села Пужники, не бажала порушити цих спогадів, двічі зазначила, що «була молодою дівчиною ще»: «І.: Тут була така ворожнеча між поляками і українцями під кінець війни? Р.: Та було, було. І.: А що то таке робилося? Р.: А я знаю? Се вже політичне. А я ще дівчина, то не знаю. І.: А було таке, що вбивали? Р.: Вбивали. І.: А кого тут вбили? Р.: Ну та я знаю українці вбивали поляків, поляки — українців. Таке-во. Але я ще дівчина була, я пам'ятаю? І.: А село таке Пужники знаєте? Р.: Пужники, а. І.: А що там сталося з тим селом? Р.: А Пужники я Вам скажу, що було. Там самі поляки жили. Може де і було ніби українці так само межі них. І відтак ті лісові... Ті лісові там підпалили були Пужники. Але я ще була молода дівчина. Я лише тільки знаю, що люди казали. То було після війни»³⁴.

Очевидною є непродуктивність прямих запитань щодо чутливої тематики міжнаціональних протистоянь. Лише наведені тут приклади виразно про це

свідчать: «І.: А чого поляків так не любили? Чого їх потім так мордували наші? Р.: А чого не любили? То щось таке було, така нація, що не люблять [...]»; «І.: Я Вас хочу запитати за поляків. Р.: А що поляки? Поляки трохи, так во було, всіляко було. Та я знаю, що всіляко було. Ну, а що я можу вам сказати? Вони нікого не вбили, ні нічого»; «І.: А вот ще розкажіть мені як поляків били в [19]44-му році. Р.: Поляків так ніхто не бив. Від нас поляки поїхали [...]» та ін. Прямі запитання продукують більш політично коректні, лояльні по відношенню до іншої нації відповіді. Їхнє застосування щодо прихованих чи придушених спогадів малоефективне, такі спогади розкриває спонтанна біографічна оповідь. Розповідь жінки 1927 р. н. про трагедію убивства батька, голови колгоспу, українським націоналістичним підпіллям в 1947 р. продовжує перелік серії убивств поляків та українців у селі: «І.: А розкажіть мені як поляків били в [19]44-му році. Р.: Поляків так ніхто не бив. Від нас поляки поїхали до того во, до села Опушна. [...] І звідтам вони поїхали в Польщу. В нас поляків ніхто не забив. Всі виїхали. В нас поляків ніхто не забив. І.: А Ціхоцький такий? Р.: Ціховського також бандери спалили. І.: А то хто він був такий? Р.: Ну. Я знаю, був поляк та й всьо. [...] І.: То значить Ціховського забили і ту [родину] Улан. Р.: Так. І.: А ше може? Р.: Ше була їдна під млином родина. Як вони сі писали я не знаю»³⁵.

У свідченнях домінує відкрито проукраїнський дискурс. Оповідачі, як правило, переказуючи спогади про націоналістичний активізм, фактично згадували важкі або болючі події — досвід арешту і тортур, смерть близьких людей. Це може бути тому, як підкреслює Керрі Гамільтон, що подібні історії тісно пов'язані з риторикою боротьби, страждань та жертвості, і, отже, навряд чи вони будуть спонтанними; ілюструють «соціальний характер індивідуальних почуттів» [15, р. 91—92]. Спогади про радянські жорстокості в 1939—1941 роках й повоєнні масові репресії проти місцевого населення, історії української національної боротьби і страждань помітно відсували на задній план свідчення про винищених євреїв, депортованих поляків.

³³ Інтерв'ю з чоловіком, 1933 р. н., записане в містечку Золочеві Львівської обл. Інтерв'юєрка Наталія Отрищенко.

³⁴ Інтерв'ю з жінкою, 1930 р. н., записане в селі Коропець Монастирського р-ну Тернопільської обл. Інтерв'юєрка Анна Вилегала.

³⁵ Інтерв'ю з жінкою, 1927 р. н., записане в селі Куряни Бережанського р-ну Тернопільської обл. Інтерв'юєрка Марта Гавришко.

Категоричними і одноставно негативними є відповіді очевидців на запитання про свою участь та рідних у пограбуванні майна знищених євреїв: «В нас того не було. Хоть мій тато там був [працював у місцевого єврея-землевласника]. В нас того жидивського не було. [...] Нічого такого. А сам тато не пішов, бо мій сі тато дуже всього бояв. Його навіть торочили, навіть би він хтів. Не. А люди були, мали по хатах. То я знаю, що мали. Не буду брехала, що в нас шось було, бо я такого не запам'ятала»³⁶. І такі приклади непоодинокі.

Висновки. На відміну від тематичних інтерв'ю, біографічні дають змогу побачити глибше заховані травми. Здійснені записи були з пересічними свідками, тому пережите залишалось переважно приватним і все ще дуже травматичним досвідом, не проговореним, а, отже, і не проробленим. Індивідуальні досвіди значною мірою сформовані під впливом емоцій, вони суттєво позначилися на переконаннях і пам'яті. Рефлекторні емоції (реакції на наше безпосереднє фізичне і соціальне оточення, як правило, швидко з'являються і стихають, супроводжуються мімікою і тілесними змінами (страх, гнів, радість, огида, шок)) помилково сприймають як основу всіх емоцій, тим самим перебільшуючи інтенсивність, раптовість і недобачаючи здатності емоцій. Відносно стійкі довгострокові емоції — рефлексивні та моральні [16, р. 287].

Розповіді народжених у 1920-х роках особливо багаті на історії з довоєнних років; це оповіді тоді вже молоді, яка (не)могла зробити свій вибір. Переважна ж більшість опитаних — народжені в 1930-х роках. Їхні свідчення сповнені дитячими пережиттями — сирітством, важкою дитячою працею по господарству як найстарших з дітей, каліцтвом, мобілізацією батька до армії, покинутим навчанням в школі, різницю з іншими дітьми на цьому ґрунті. За винятком кількох випадків, втрата найрідніших проговорювалася першочергово — відразу в нараці, але дуже коротко, якби побіжно. Дитячі травми позначилися на всьому подальшому житті та ідентичності, а особливо сиріт. Діти гостро реагували на насильство, тривогу і непевність у часі війни, страх за своє життя на тлі переслідування інших, зокрема євреїв. Розрізнені

й фрагментовані спогади про Голокост назавжди закарбовані в пам'яті дітей з наголошенням на цьому («то що я виділа, то я понині пам'ятаю», «я не дуже до того пхалась, бо я боялась», «ми далеко були від них, ми сі бояли») або повним замовчуванням.

В записаних інтерв'ю неважко віднайти численні, як правило, невербалізовані ознаки того, що не можуть або не хочуть розповідати про травматичне. Окремих тем просто уникали, що є промовистим сигналом травмованості, як і розриви, фрагментованість розповіді, різкий перехід на нейтральне. Втім, мовчання має й об'єктивний бік — за десятиліття тоталітарної влади люди привчені до обережності у висловлюваннях, особливо про відмінний приватний досвід і складні теми, але й також домінує провласний наратив українських свідків, небажання вималювати «своїх» (загалом і в локальній спільноті зокрема) в негативному світлі. До того ж, «забування згори» накладається на «забування знизу» через небажання повертатися до травматичних моментів, ризик «перекласти» їх на рідних і нащадків.

1. Bornat J. Remembering and Reworking Emotions: the Reanalysis of Emotion in an Interview. *Oral History*. 2010. Vol. 38 (2). P. 43—52.
2. Harding J. Looking for Trouble: Exploring Emotion, Memory and Public Sociology: Inaugural Lecture, 1 May 2014, London Metropolitan University. *Oral History*. 2014. Vol. 42 (2). P. 94—104.
3. Reddy W.M. *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions*. New York: Cambridge University Press, 2001.
4. Holmes K. Does It Matter If She Cried? Recording Emotion and the Australian Generations Oral History Project. *Oral History Review*. 2017. Vol. 44 (1). P. 56—76. URL: file:///C:/Users/HP/Downloads/Does_it_matter_if_she_cried_Recording_Em.pdf (Last accessed: 1.07.2020).
5. Rolph S., Atkinson D. Emotion in Narrating the History of Learning Disability. *Oral History*. 2010. Vol. 38 (2). P. 53—63.
6. Campbell R. «We Were Basically Counselors»: The Unintended Emotional Duties of «Donut Dollies» in the Vietnam War. *Words and Silences* (Oral History and Emotions). 2018. P. 1—19. URL: https://www.ioha.org/wp-content/uploads/2018/03/01_Campbell_IOHA_English.pdf (Last accessed: 1.07.2020).
7. Hamilton C. On Being a «Good» Interviewer: Empathy, Ethics and the Politics of Oral History. *Oral History*. 2008. Vol. 36 (2). P. 35—43.
8. Blee K. Evidence, Empathy and Ethics: Lessons from Oral Histories of the Klan. In *The Oral History Reader*.

³⁶ Інтерв'ю з жінкою, 1937 р. н., записане в селі Утіховичі Перемишлянського р-ну Львівської обл. Інтерв'юєрка Марта Гавришко.

- Eds. R. Perks and A. Thomson. London; New York: Routledge, 1998. P. 333—343.
9. Holmes K. Learning to Read Emotions in Oral History. *OUPblogs*. 2017. URL: <https://blog.oup.com/2017/05/oral-history-emotions/> (Last accessed: 2.07.2020).
 10. BenEzer G. Trauma Signals in Life Stories. In *Trauma and Life Stories: International Perspective*. Ed. by K.L. Rogers, S. Leydesdorf and G. Dawson. London: Routledge, 1999. P. 29—44.
 11. Truong K.P., Westerhof G.J., Lamers S.M.A., de Jong F., Sools A. Emotional Expression in Oral History Narratives: Comparing Results of Automated Verbal and Nonverbal Analyses. *OUPblogs*. 2013. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/62917942.pdf> (Last accessed: 2.07.2020).
 12. Грінченко Г. Текстуальний аналіз усно-історичного свідчення (на прикладі усних інтерв'ю з колишніми «остарбайтерами» Харківської області). *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. Вип. 6. Харків, Київ: Критика, 2004. С. 151—170.
 13. Портели А. Особенности устной истории. В *Хрестоматия по устной истории*. Пер., сост., введение, общ. ред. М.В. Лоскутовой. Санкт-Петербург: Изд-во ЕУСПб, 2003. С. 32—51.
 14. Jones D.W. Distressing Histories and Unhappy Interviewing. *Oral History*. 1998. Vol. 24 (2). P. 49—56.
 15. Hamilton C. Moving Feelings: Nationalism, Feminism and the Emotions of Politics. *Oral History*. 2010. Vol. 38 (2). P. 85—94.
 16. Jasper J.M. Emotions and Social Movements: Twenty Years of Theory and Research. *Annual Review of Sociology*. 2011. Vol. 37. P. 285—303.
- it_matter_if_she_cried_Recording_Em.pdf (Last accessed: 1.07.2020).
- Rolph, S., & Atkinson, D. (2010). Emotion in Narrating the History of Learning Disability. *Oral History*, 38 (2), 53—63.
- Campbell, R. (2018). «We Were Basically Counselors»: The Unintended Emotional Duties of «Donut Dollies» in the Vietnam War. *Words and Silences (Oral History and Emotions)*, 1—19. Retrieved from: https://www.ioha.org/wp-content/uploads/2018/03/01_Campbell_IOHA_English.pdf (Last accessed: 1.07.2020).
- Hamilton, C. (2008). On Being a «Good» Interviewer: Empathy, Ethics and the Politics of Oral History. *Oral History*, 36 (2), 35—43.
- Blee, K. (1998). Evidence, Empathy and Ethics: Lessons from Oral Histories of the Klan. In R. Perks and A. Thomson (Eds.). *The Oral History Reader* (Pp. 333—343). London; New York: Routledge.
- Holmes, K. (2017). Learning to Read Emotions in Oral History. *OUPblogs*. Retrieved from: <https://blog.oup.com/2017/05/oral-history-emotions/> (Last accessed: 2.07.2020).
- BenEzer, G. (1999). Trauma Signals in Life Stories. In K.L. Rogers, S. Leydesdorf and G. Dawson (Eds.). *Trauma and Life Stories: International Perspective* (Pp. 29—44). London: Routledge.
- Truong, K.P., Westerhof, G.J., Lamers, S.M.A., & de Jong, (Eds.). (2013). Emotional Expression in Oral History Narratives: Comparing Results of Automated Verbal and Nonverbal Analyses. *OUPblogs*. Retrieved from: <https://core.ac.uk/download/pdf/62917942.pdf> (Last accessed: 2.07.2020).
- Grinchenko, G. (2004). Textual analysis of oral historical evidence (for example oral interviews with former «Ostarbeiters» of Kharkiv region). *Skhid-Zakhid: Istorykoku'lturolohichnyj zbirnyk* (Issue 6, pp. 151—170). Kharkiv; Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- Portelli, A., & Loskutova, M.V. (Ed.). (2003). Features of oral history. In M.V. Loskutova. *Khrestomatiya po ustnoy istorii* (Pp. 32—51). Sankt-Peterburg: izd-vo EUSPb [in Russian].
- Jones, D.W. (1998). Distressing Histories and Unhappy Interviewing. *Oral History*, 24 (2), 49—56.
- Hamilton, C. (2010). Moving Feelings: Nationalism, Feminism and the Emotions of Politics. *Oral History*, 38 (2), 85—94.
- Jasper, J.M. (2011). Emotions and Social Movements: Twenty Years of Theory and Research. *Annual Review of Sociology*, 37, 285—303.

REFERENCES

- Bornat, J. (2010). Remembering and Reworking Emotions: the Reanalysis of Emotion in an Interview. *Oral History*, 38 (2), 43—52.
- Harding, J. (2014). Looking for Trouble: Exploring Emotion, Memory and Public Sociology: Inaugural Lecture, 1 May 2014, London Metropolitan University. *Oral History*, 42 (2), 94—104.
- Reddy W.M. (2001). *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions*. New York: Cambridge University Press.
- Holmes, K. (2017). Does It Matter If She Cried? Recording Emotion and the Australian Generations Oral History Project. *Oral History Review*, 44 (1), 56—76. Retrieved from: file:///C:/Users/HP/Downloads/Does_